

Педагогічні науки

*Адамів Г.С.
Бродовське педагогічне училище*

ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ І ПЕДАГОГІКИ

Системоутворюючим фактором професійної підготовки вчителя є його методична майстерність, яка включає в себе не тільки психолого-педагогічні знання і вміння, досконале володіння змістом навчального предмета, а й навички самостійних мислительних операцій, здібність орієнтуватися в новій ситуації, вміння добувати і поповнювати знання в процесі самостійної діяльності. Крім цього, для майбутнього вчителя важливо оволодіти вмінням формувати навички самостійності в учнів. Пошуки сучасної педагогічної науки і практики якраз спрямовані на те, щоб навчання максимально сприяло розвитку особистості учня, щоб воно не тільки озброювало вміннями і навичками, а й стимулювало б до оволодіння знаннями, і вказують на роль вчителя в цьому процесі. Такого вчителя готують в сучасних педагогічних вузах.

Ми вважаємо, що однією з визначальних складових пізнавальної самостійності є розвиток у студентів педагогічного училища адекватної самооцінки та позитивної “я” – концепції, в яких відображається сприйняття студентом себе як зацікавленого і активного пізнавача навколишнього світу як суб’єкта майбутньої професійної діяльності. Тому у формуванні пізнавальної самостійності значну увагу слід відводити вихованню у студентів пізнавального інтересу.

Інший напрям у визначенні сутності пізнавальної самостійності ми виводимо із змісту процесу пізнання. Пізнання як діалектичний процес відображення дійсності в свідомості людей, рух думки від незнання до знання, від неповного і неточного до більш повного і більш точного, вимагає

сформованих інтелектуальних якостей (здатність до бачення проблеми, здатність до дій оцінювання і т. д.) та конкретних мислительних прийомів (аналіз, синтез, узагальнення і т. д.). Чим краще у студентів сформовані ці якості, чим вільніше володіють вони інтелектуальними прийомами – тим більш активно беруть участь в навчальному процесі і тим ширші можливості для розвитку пізнавальної самостійності.

Ці напрями формування пізнавальної самостійності досліджувалися педагогами і психологами в різні суспільні періоди.

Вплив ідей античності щодо розумового виховання людини, розвитку самостійності в судженнях не описаний в діях язичницьких шкіл, які задовольняли утилітарні потреби київської верхівки, але був відчутний в період після хрещення Київської Русі. Вже в перших друкованих книгах зустрічаємо педагогічні роздуми.

“Плела” вчила не окремими творами, а афоризмами, висловами: *“Насильно учение не может твердо быти, с радостью же и веселием входя твердо прилежит к душам внимающим”*. Але найбільш відомою пам’яткою оригінальної педагогічної літератури цього періоду є *“Повчання князя Володимира Мономаха дітям”* (1096). Одним з головних засобів виховання він вважав освіту: *“Не забувайте того доброго, що ви вмієте, а чого не вмієте, тому вчіться”* [20; 25]. Мономах вчив любити книгу, наполегливо і вперто оволодівати знаннями, бути діяльним і самостійним. Ця і інші книги були зібрані при монастирях, і окремі особи, що відзначалися *“книжним почитанием”*, мали вдалу нагоду здобути більш високу освіту на основі самоосвіти і власного потягу до знань. Землі Київської Русі мали своїх людей, для яких пристрась до *“книжного почитання”* була найбільшою насолодою. Саме самоосвіта на основі власного бажання для верхівки інтелігенції Київської Русі відіграла ту ж саму роль, яку свого часу для молоді античної Греції відігравали диспут і бесіди під керівництвом визначних філософів.

Епоха середньовіччя мала певний вплив на формування освітньої справи в Україні. За реформацію освіти взялися прості люди, в основному міщанство, які гуртувалися біля братств при церкві Успенія і відкривали свої школи. Крім лекцій, бесід, диспутів, у школі застосовували самостійні роботи з підручником. Завдяки об’єднанню Київської і Лаврської братсь-

ких шкіл виникає Київсько-Братська колегія – перший вищий навчальний заклад, який згодом став Києво-Могилянською академією. Тут існував культ знань, розвивалися природні задатки учнів, критичне мислення, виховувалась самостійність у здобутті знань. Ф.Прокопович (1681 – 1736) підкреслює велику роль знань: “...якщо тілу приємна їжа, то для душі звичай – пізнання, з тією тільки різницею, що їжею можна насититися, а знаннями – ніколи” [20; 131]. Він переконує студентів фактами історичного минулого про важливість знань, вчить пізнавати не тільки самі речі, а їх взаємозв’язок, виховує бажання самим збагачуватись знаннями, порівнюючи ці знання зі світлом: “Хто не бачив, яка користь від наук! І хоча невчені люди також можуть сприймати порядок речей, однак деякі речі від них ніби морок закриває. І якщо морок не розсіяти світлом знань, то навіть очевидні речі вони можуть сприймати ніби сліпі” [20; 135].

Великий вклад у розвиток педагогічної теорії і практики вніс першодрукар І.Федоров, який стверджував, що життєвий шлях людини визначається не богом, не якимись тасмничими силами, а самою людиною, її волею, прагненням до пізнання: “Не будь ленив, со всяким прилежанием читай, внимай, слушай и твори” [20; 142]. Потрібно, на його думку, освіту здобувати і самому, але не тільки для свого особистого розвитку, а й передавати свої знання іншим.

Палкий патріот Іван Вишневський (до 1550 – біля 1621) не міг обійти проблем освіти та виховання. Він виступав проти антигуманної суті езуїтської системи освіти, в основі якої лежала муштра і зазубрювання. Цінні його рекомендації як читати самому і читати іншим: читання книги, а отже і навчання взагалі, слід розпочинати вранці, зразу після сну, вдумуватись в смисл написаного, не минати головної думки, закладеної в кожному слові, з радістю пізнавати нове. Його ідеї розвивались в практиці братських шкіл.

Питання розумового виховання, розвитку активного, самостійного, творчого мислення, формування пізнавальної самостійності не залишилося поза увагою класиків української літератури.

Серед просвітителів XVIII ст. почесне місце належить Г.С.Сковороді (1722–1794), який завжди високо ставить Людину. Вперше в історії української педагогічної думки, висунувши ідею природного виховання, гово-

рить про потребу лише спрямовувати розвиток природних здібностей. “... Клубок сам собою покотиться з гори: відсунь лише камінь – перешкоду, що йому заважає. Яблуні не вчи родити яблука: вже сама природа навчила. Захисти її від свиней, обріж колючки, зчисти гусінь та інше...” [20; 146]. І ці задатки слід розвивати вправами і в діяльності. “Батько родив мені крила, а я сам навчився літати, він вродив мені благоє серце, я ж самовільно навикаю” [20; 147]. Як просвітитель він вірив у всемогутність людського розуму. “Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись” [20; 150]. При допомозі розуму людина пізнає себе і, оволодіваючи знаннями, визначає свій істинний шлях у житті. Основою пізнання істини Сковорода вважає наявність інтересу, бажання пізнати нове, які має збуджувати вчитель. Особливо часто в своїх творах він порушує питання про значення самостійності зусиль у навчанні: успіхів досягають ті, хто працює з книгою, здатен до роздумів, спостережень.

У своєму Букварі Т.Г.Шевченко (1814–1861) усуває безглузді вправи, щоб діти могли свідомо і навіть самостійно оволодівати азбукою рідної мови. Він показує велику роль знань, вкладаючи думку про це в уста своїх героїв: “Учись, учись, Марку. Науку не носять за плечима” [20; 171]. Наука – це знаряддя пізнання людиною законів дійсності, це знаряддя всебічного розвитку особистості, її інтелекту. “Ботаніці і зоології необхідне захоплення, а інакше ботаніка і зоологія будуть мертвим трупом між людей. А захоплення це набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії та гармонії в природі”, – пише Шевченко Б. Залеському 10.02.1857 р. Це його твердження має глибоку педагогічну суть, бо вказує на необхідність поєднувати набування знань, передачу їх учням із збудженням у них інтересу, прагнення до пізнання. Для Шевченка пізнавати – це означає глибоко мислити, виявляти самостійність суджень, бути здатним іти проти загальноприйнятих положень, їх критикувати. Освіта не може обмежуватися школою. Учитися можна і треба протягом усього життя. Савватий, чий образ так імponує авторові, під час канікул робив досліди, готував колекції. Шевченко вимагає від молодих людей діяльності, жадоби знань з тим, щоб самим знаходити задоволення від свого інтелектуального зростання, не замикатися в собі, і бути готовими ділитися своїми знаннями з іншими людьми.

Підтримуючи ентузіазм вчителів і вихованців старших класів гімназії, які співробітничали в недільних школах, Л.І.Глібов (1827-1883) вказує на роль самоосвіти і розвиток дитини. Він був переконаний, що дитину треба зацікавити, і давати їй роботу доступну, посильну. Потрібно використовувати такі методи, щоб дитина трудилася в міру своїх сил і здібностей і максимально розвивалася.

Дуже цінними є думки І.Я.Франка (1856-1916) про завдання щодо розвитку мислення у дітей в процесі розумового виховання. Розвивати самостійне критичне мислення учнів, цю найдорожчу здібність – “здібність власного думання” – необхідно у всіх типах шкіл. Уже в початковій школі слід “... подавати дитині зразу, коли ще пам’ять у неї свіжа, ціпка і вразливість жива, якнайбільшу масу цікавих даних про природу і людей, з котрих би вона відтак з ростом мислення вміла легко і сама виводити множество внесків...” [16; 119]. Треба змалку “вщепити в учеників любов до науки, зацікавити їх, привчити думати і дати ґрунтовні початки” [16; 120]. Виховання власної думки, “власної духовної праці” має бути також одним з найважливіших завдань середньої школи. Учні повинні навчитися “володіти своїм мозком”, розвинути пам’ять і критичне мислення, це пізніше придасться їм у житті, в самостійній праці після закінчення шкільного навчання. Розвиток самостійного мислення учнів не може відбуватися стихійно. Він залежить від того, як організують роботу дітей вчителі. Тому Франко протягом всього свого життя добивався, щоб справа виховання молодих поколінь перебувала в руках добре підготовлених, здібних педагогів. З пошаною він писав про багатьох учителів, як про “світлих, гуманних та симпатичних людей, що уміли впоїти дітям не страх, а замилювання до науки та до чесного трудящого життя” [16; 432]. “Всі ті люди... уміли єднати в собі прихильність молодіжї і її довірливість... заохочували оскільки можна до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість” [16; 301].

Наукове обґрунтування ідеї формування пізнавальної самостійності прослідковується в педагогічних творах мислителів XIX і XX століть.

Будучи українцем по духу, хоч і розмовляв російською мовою, К.Д.Ушинський (1824-1870) не раз у своїх працях звертався до проблем організації навчання в українських школах, багато приділяв уваги вихованню в учнів

інтересу до знань, допитливості, любові до шкільного навчання. З цього приводу він писав, що “... вихователь не повинен забувати, що навчання, позбавлене будь-якого інтересу і взяте тільки силою примусу, хоч би воно й черпалося із кращого джерела – з любові до вихователя, нищить в учня бажання вчитись, без якого він далеко не йде” [14; 204]. Успіх навчання, твердив Ушинський, залежить і від того, як учитель привчає учнів до посидючості, бо здатність до постійної розумової діяльності в одному напрямі є одна з найважливіших умов будь-якого навчання. Тому велику увагу він звертав на організацію самостійних робіт, вважаючи їх ефективним засобом формування самостійних думок: “Не вміти добре висловлювати свої думки – вада, але не мати самостійних думок – ще більша, а самостійні думки впливають з самостійно ж набутих знань” [14; 352]. Основна вимога Ушинського до керівництва самостійною роботою учнів полягає в тому, щоб кожне завдання, його зміст і способи виконання були б досить добре пояснені вчителем. Важке, незрозуміле завдання, велике за обсягом викликає не любов, не інтерес, а огиду до навчання. В організації самостійної роботи учнів, зазначає він, має бути чітка система. Таку систему, яка спрямована на виховання в учнів активності і самостійності, можна бачити в його підручниках і методичних посібниках. Звичайно, самостійну роботу учнів К.Д.Ушинський не зводив тільки до організації навчально-виховної роботи на уроці. Він розумів цей процес широко, всебічно. У своїх творах він показав пряму залежність результатів навчально-виховної роботи на уроці від особистих якостей вчителя, його пізнавальної самостійності, його педагогічної майстерності.

Любов до книжки, до самостійного читання дала Б.Грінченку (1863-1910) енциклопедичні знання, високу освіченість, не спотворену офіційними шкільними програмами царської Росії, тому він постійно пропагував знання і підтримував прагнення до самостійного оволодіння ними, робив все можливе для культурного поступу народу, для організації освіти рідною мовою. Він навіть схильний був перебільшувати роль освіти, але ніколи не применшував її. “Потрібно завжди пам’ятати одне, що освіта – це світло, а до світла не повинно приєднуватися ніщо темне...” [5; 271]. Він вказував на провідну роль вчителя на цьому шляху: “Треба, щоб вони перестали тільки зватися народними вчителями, а щоб зробилися їми справ-

ді. Нехай вони стануть щирими синами свого рідного народу і його проводирями на дорозі до світу, до світла” [5; 251].

Творчість людини інтелектуального складу розуму, схильної до теоретичного мислення, за спогадами сучасників, скоріше ученого, аніж поета – Б.І.Антонича (1909-1937), – пронизує мотив пізнання людини, пізнання навколишнього світу. Інтелект, що впорядковує світ навколо людини, залишається назавжди визначальним елементом Антоничевої поезії. “Пізнавальна спраглисть, підтримувана схильністю інтелекту до безнастанної зміни, перекриє всі інші голоси душі” [3; 90]. Гостро критикує механічне тлумачувальне читання

Т.Г.Лубенець (1855-1936), говорячи, що “...читання – не механізм, а чиста глибока освітня робота розуму” [9; 15]. Підкреслює значення самостійної роботи учнів. Підібрав вправи, більшість яких вимагає в учнів активної розумової діяльності, сприяє свідомому засвоєнню правописних і граматичних правил. Самостійні роботи, на його думку, мають бути не випадковими, а систематичними. Кожен її вид вимагає продумування, зіставлення, аналогії. Лубенець на основі експериментальних досліджень професора Біне, психолога Лексера та власних твердить, що писати добре можна про те, що знаєш, чим цікавишся, що дізнався самостійно і що любиш, і тому радить учителям, даючи творчі завдання учням, враховувати їх індивідуальні особливості, ступінь сформованості пізнавальних інтересів і вміння самостійно працювати. Вважає, що не можна ставити запитання за змістом картини, слід лише запитувати, що діти бачать на ній, щоб не зв’язувати їх творчої думки, а розвивати спостережливість, самодіяльність. “Незрівнянно важливіші для розвитку і засвоєння мови процеси самостійної і вільної творчості” [9; 68]. Корисним, на його думку, є виховання пізнавального інтересу: “Той вчитель, який вміє торкнутися душі учнів, навіть якщо він і не так досконало вміє застосовувати методики виховання, вартує вище того типу вчителя, який має на меті одну виучку учнів, нічим не зігріваючи їх почуття” [20; 333]. Цінною є думка Лубенця про формування пізнавальної самостійності, як мети навчання: “...Школа майбутнього повинна дати державі чесну... людину, господаря, який любить своє поле, зацікавленого його долею, покращенням, який бажає знайти і вміє шукати для цього знання” [20; 334].

Однією з провідних ідей в педагогічній спадщині С.Ф.Русової (1856-1940) була правильна організація процесу навчання, “Кожне навчання є розв’язанням тієї або іншої проблеми, коригування тієї або іншої помилки. Це шлях занадто повільний, кожному потрібна допомога вчителя, який навчає дитину використовувати свій розум, дає шлях до розв’язання проблеми, до опанування перешкод. Чим більше в цьому процесі виявляється ініціатива й самостійна праця дитини, тим більше проблем до розв’язування збігається з життєвими інтересами дитини, тим і процес навчання дасть найкращі результати” [8; 146]. Процес навчання, на її думку, не є чимось закінченим, якоюсь обмеженою низкою фактів, явищ. Розумовий процес ніколи не закінчується, і в ньому мають найбільше значення не так привласнені факти і звички, як розвиток нахилу до знання, до самостійного шукання нових фактів, до утворення нових розумових звичок. Цей процес може іти природним шляхом самовиховання і самоосвіти, але буде іти довго, часто однобічно, буде бракувати матеріалу, на якому можна вправляти розумові сили. Цю працю і полегшує вчитель, організовуючи процес навчання дитини в школі. На думку Русової, процес навчання на певному етапі повинен обов’язково переходити в самоосвіту, так, як і процес виховання в цілому, – в самовиховання. Мету і завдання навчання С.Русова визначає як розвиток розуму учня в напрямку самостійності.

В педагогічних творах А.С.Макаренко (1888-1939) описував в художній формі удосконалення педагогічного процесу в школі колонії і комуни. Він досягнув того, що “... у комунарів пристрась до навчання була сильніша, ніж у середнього школяра. І за допомогою цієї пристрасі вони переборювали лінощі й усі труднощі на цьому шляху” [20; 547]. Запалити цю пристрась можуть лише вчителі – майстри, і один із шляхів формування педагогічної майстерності проголошує: “... психологічна підготовка, формування дослідницьких навичок майбутнього вчителя, виховання активності і прагнення до самоосвіти ...” [20; 552].

Розвиваючи теорію активного самостійного учіння, В.О.Сухомлинський (1918-1970) поєднував свою теорію з конкретними пошуками методик, які цілеспрямовано формують мозок дитини. Одна з фундаментальних дидактичних ідей звучить так: учіння повинно бути радісною працею. А тому школу треба будова-

ти такою, в якій дітям було б цікаво і радісно вчитися: “Інтерес підтримується успіхом, до успіху веде інтерес, а він, в свою чергу, породжує пізнавальну активність і самостійність... Радість відкриття, здивування перед істиною, здобутою власними силами, дає людині самоствердження, переживання гордості, повагу до самого себе” [13; 432]. Весь смисл шкільного життя – це виховання здатності самостійно мислити, роздумувати. І вказує шлях виховання її. “Самостійність, творчий характер розуму формується завдяки тому, що в розумовій праці учнів на уроці є елементи дослідження... Розумові сили розвиваються, коли учень зустрічає труднощі і самостійно переборює” [13; 256]. Вся методика Сухомлинського спрямована на одне: збільшити частку розумової праці дитини, навчити її розум трудитися, збудити в дитини любов до розумової праці, до праці думки. “Навчити дитину вчитися, дати їй уміння, з допомогою яких вона буде самостійно підніматися із сходинок на сходинок довгого шляху пізнання – це одне з найскладніших завдань вчителя... Мислителем ваш вихованець стане лиш тоді, коли ви приходите до нього з думкою, запалюєте його своєю допитливістю, спрагою і ненаситністю пізнання, передаєте йому почуття гордості мислителя” [13; 381].

Отже, проблема розвитку пізнавальної самостійності завжди була в центрі педагогічних пошуків. В залежності від рівня розвитку педагогічної науки і практики досліджувались лише певні її аспекти. На сучасному етапі ця ідея удосконалюється завдяки досягненням психолого-педагогічних наук.

Література

1. Васильченко С. Талант. Оповідання та повісті / Передмова Б.Деркача. – К.: Дніпро, 1986. – 229 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 52 с.
3. Весни розспіваної князь. Слово про Антонича : Статті, есе, спогади, листи, поезії / Упорядники М.М.Ільницький, Р.М.Лубківський. Передмова Л.М.Новиченка. – Львів: Каменяр, 1989. – 430 с.
4. Гетьман В.С. Ковалів С.М. – педагог-демократ // Радянська школа. – 1969. – № 6. – С. 41–44.
5. Грінченко Б. Зернятка: Вірші, поеми, оповідання: для старшого шкільного віку / Упорядник та передмова В.В.Яременка. – К.: Веселка, 1989. – 272 с.
6. Зайченко І.В. Л.І.Глібов як педагог // Педагогіка: Республіканський науково-методичний збірник. Вип. 26. – К.: Рад. шк., 1987. – С. 113 – 118.

7. Коваленко Є.І., Пінчук І.М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової. – Ніжин: НДП, 1998. – 214 с.
8. Коваль О.Г. Ващенко: людина – педагог-державник // Диво слово. – 1996. – № 4. – С. 51-54.
9. Лубенець Т.Г. Вибрані педагогічні твори. – 2-е вид. – 1913.
10. Маковей О. Життєпис Осипа-Юрія Гординського-Федьковича. – Львів, 1910. – 401 с.
11. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у 10 томах. – К.: Рад шк., 1954.
12. Савицька Г.І. Невтомний борець за початкову освіту на Україні Яків Феофанович Чепіга // Педагогіка, вип. 5. – 1967. – С. 122-131.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори у 5-ти т. – К.: Рад шк., 1971.
14. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. – К.: Рад шк., 1949. – 568 с.
15. Франко І.Я. Допис про Дрогобицьку гімназію // Дзвін. – 1878. – 15 с.
16. Франко І.Я. Твори у 20-и томах. – К.: Дер. в – во худ. л – ри, 1955.
17. Федькович Ю. Статті і матеріали. – Чернівці, 1959. – 325 с.
18. Чавдаров С.Х. Педагогічні ідеї Шевченка. – К.: Рад. шк., 1953. – 208 с.
19. Чепіга Я.Ф. Письмо в школу // Методичний підручник для вчителя. – К., 1918. – С. 7.
20. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П.Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.

*Беланова Р.А.
Національний університет
“Києво-Могилянська академія”*

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ США

Відомо, що школа та суспільство є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Вивчення історії освіти у Сполучених Штатах висвітлює історію не тільки американських шкіл, але й усього американського суспільства. Лоуренс Кремін (1925-1990) був професором у Колумбійському педагогічному коледжі (Teachers Colledge), а потім президентом цього коледжу та